

Retorica amplificării la Varlaam – cu referire la *Răspunsul împotriva Catihismusului calvinesc*

Maria CĂTĂNESCU

Le but de notre étude est d'examiner l'amplificatio, stratégie rhétorique essentielle chez Varlaam, dans un texte de polémique ecclésiastique. Le commentaire met en évidence l'efficacité argumentative-persuasive des trois procédés d'amplification; les définitions, les séquences de (type) correctio et les citations d'autorité.

1. În perspectiva retoricii clasice, „*amplificatio* este o *afirmatio* mai întărită”¹, de a cărei încărcătură și forță emoțională superioară beneficiază componenta persuasivă a discursului.

Formele de expresie a amplificării au surse multiple, de ordin lexico-gramatical, figurativ, compozițional și argumentativ; astfel, perechile și seriile de sinonime, neologismele / arhaismele / regionalismele frapante într-un context dat, numeroase elemente de limbaj figurativ cu efecte de insistență și emfază (hiperbola, metafora, enumerarea, gradația ascendentă, repetițiile simetrice sau dezorganizate), construcțiile analogice, cumulumul de argumente, definiții sau explicații etc. constituie, prin tradiție, inventarul de bază al mărcilor și al procedeelor de amplificare. În plus, nu este de ignorat nici apelul direct la emoții – pozitive sau negative – care declanșează și exteriorizează reacții nuanțate, posibil de situat oriunde pe axa „venerație – ură”².

Tratatele antice de retorică oferă și succinte observații de tip normativ, privind recursul la *amplificatio*: „Locul cel mai bun pentru amplificare este sau după pierderea bunurilor sau în primejdia de a le pierde”³.

Decurge de aici faptul că retorica amplificării, legată obligatoriu de puncte forte ale discursului, presupune intenții și tehnici preventive sau reparatorii.

Indiferent de caracteristicile lor distribuționale și structural-funcționale, toate variantele de realizare a amplificării formează „insule” discursive / textuale, de dimensiuni variabile, de la cuvinte / sintagme izolate pînă la suite de paragrafe unitare tematic.

¹ Cicero 2006: 55.

² *Ibidem*, 57.

³ *Ibidem*, 59.

Neoretorica reconfirmă utilitatea și pregnanța strategiilor amplificatorii în măsura în care asigură „dezvoltarea oratorică a unui subiect”⁴.

2. În perspectiva conturată mai sus, propunem o schiță de studiu de caz, centrat asupra unui text medieval religios, de factură polemică: Varlaam, *Răspunsul împotriva Catihismusului Calvinesc*, tipărit la Mănăstirea Dealu, 1645.

Textul, de mică întindere, conceput ca pledoarie pentru unitatea de credință ortodoxă a românilor din Ardeal, are două părți de bază: *Predoslovie* și *Otveatnicul* (răspunsul propriu-zis); în pofida numeroaselor detalii distinctive, profilul retoric al celor două părți este omogenizat de tendința constantă către amplificare, dar în forme specifice, care susțin intenții comunicative și efecte subtil diferențiate.

3. În *Predoslovie*, bazată pe convenția monologului adresat, procedurile de amplificare vizează aproape exclusiv relația *autor – cititor*.

Cititorii (credincioșii ortodocși din Ardeal) sînt aduidentși în prim plan în paragraful introductiv, printr-o acumulare de formule de adresare, preexistente și redundante, tipice pentru oratoria de amvon; rezultatul acestui exercițiu de elocință este un portret minimal, dar care impune imaginea flatantă, puternic marcată afectiv, a destinatarului:

„Credincioși pravoslavnici și adevărați fii svintei ai noastre beseareci apostolești, iubiți creștini și cu noi de un neam român, pretutindirea tuturor ce să află în părțile Ardealului, ce „sintefi cu noi într-o credință, cu direptatea Dumnedzăului ș-a mîntuitoriului nostru, lui Isus Hristos /.../” (p. 185).

În cea de a doua secvență a *Predosloviei* (mult mai amplă decît precedentă), *autorul* își construiește propria imagine, reprezentarea ethosului discursiv fiind, de asemenea, de tip *amplificatio*; ipostaza de autor cu autoritate ecleziastică și morală este fixată de adaosurile succesive de enunțuri / paragrafe dependente semantic și sintactic de același unic enunț-stimul.

În această parte a textului, este evidentă predilecția lui Varlaam pentru lanțul extins și continuu de paragrafe cu anaforă retorică; importanța figurii sintactice depășește însă cu mult nivelul *ornatus*, de subliniere ritmică, oratorică a secvenței.

Exemplele prototipice prezintă în poziție de anaforă figurativă elemente lexicogramaticale capabile să dezvolte și alte funcții:

„**Pentr-aceaea**, fiii miei întru Hristos iubiți, **scris-am asupra acestui catihizmus nou**, cu carele cei den afară de pravoslavie au nedejduit să vă sparie cu mărturiile scripturii svinte, să vă înșeale întru eresa lor cea rătăcită, ce-am scris, una: *pentru să puteți sta împotrivă cînd va fi vreamă de nevoie*; alta: *pentru ca să vă aflați întru învățăturile pravoslaviei întăriți ca nește stîlpi neplecați și neclătiți, deci cum învață fericitul Pavel pre gălăteani de dzice: „Sînt unii de vă spementeadză pre voi și vor să strîmbeadze bunăvestirea lui Hristos. Ce săvai și eu, săvai înger din ceriu de va vesti voao mai într-alt chip de cum am vestit voao,*

⁴ Perelman, Olbrechts-Tyteca (1988: 237); pentru alte observații privind amplificarea, vezi *id. ibid.*, p. 232-238, 331, 392; cf. și Mortara Garavelli (1999: 185-187, 195, 198, 209, 211-213, 217-218, 239-241 etc.).

anatema să fie! Cum am și mai dzis și iară mai dzic: că de va neștine vesti voao mai într-alt chip de cum ați luat, anatema să fie!”

Pentr-aceaea și eu, fiii miei, legiuitura aceasta a fericitului Pavel cu greu **vă dzic**, cum de-ar fi neștine întru voi să vă îndărăptheadze și să vă întoarcă dintru evangheliia lui Hristos și dintru învățăturile ceale pravoslavnice a besearicei noastre și cu dăscăliile lor ceale ucigătoare de suflete să vă afunde întru eresa lor cea rrea. S-ar fi cine-ar fi și vă va învăța altă credință, macară s-are fi înger din ceriu, să nu-l creadeți, ce să-i dziceți „anatema!” și să vă lepădați și să vă depărtați de unul ca acela! [...]

Pentr-aceaea, fiii miei întru Hristos iubiți, **să murim cu credința cea direaptă întru Hristos** pentru ca să fim vii întru el, și să ne aducem aminte de acela marele proroc Moisi, cum el au urît cinstea și mărirea împărăției de la Eghipet, împreună cu bogăția și cu vistearile lui, socotind mai bine să pață rău cu frații săi ce era de un neam și de o credință, decît să aibă altă cinste și mărire. **Că**, de vom răbda toate greutățile și nevoile pentru credința cea adevară și de ne vom svîrși într-însă cu pocăință, vom dzice și noi cu fericitul Pavel: „Cu bună nevoie m-am nevoit, viața mi-am săvîrșit, credința am ferit, de-acmu mi să cruță cununa dreptății, carea mi-o va da domnul în dzua aceaea a dreptului giudeț” (p. 188-189).

În pasajul citat, **pentr-aceaea** este simultan:

- indice de semnalare, introducere și delimitare a 6 microsecvențe tematice, de expunere a motivelor care justifică scrierea cărții;
- conector din subclasa explicativelor prin care se realizează „orientarea argumentativă”⁵, în cazul de față într-o variantă funcțională mixtă sau de graniță, între justificare / argumentare propriu-zisă și concluzie;
- liant textual cu distribuție în poziție fixă, inițială de cuvînt, asigurînd coeziunea unei secvențe relativ ample.

În plus, în acest conglomerat de paragrafe (reprodus fragmentar), este de remarcat asocierea aceluiași conector cu verbe de declarație, de acțiune și psihologice (preponderent la persoana I sg.), ordonate în gradație ascendentă; rezultă astfel o nouă procedură de prezentare subtilă a autorității auctoriale: **pentr-aceaea /.../ am socotit** că ...”, „**pentr-aceaea dzic**”, **pentr-aceaea /... scris-am** asupra acestui catihizmus”, „**pentr-aceaea și eu vă dzic**”, **pentr-aceaea /.../ să murim** cu credința cea direaptă” (p. 187-189).

3.1. La nivelul *Predosloviei* ca unitate compozițională, este evident faptul că atît colajul formulelor de adresare care compun etopeea ceremonioasă centrată asupra publicului, cît și colajul extins de paragrafe conferențiale centrate asupra autorului sînt guvernate de aceeași normă retorică: asigurarea efectului de *captatio benevolentiae*, prin mixajul unor elemente și tehnici de ordin informativ și emoțional.

4. În *Otveatnic*, structurat dialogic, retorica amplificării interesează procedurile de reprezentare a răspunsurilor la o serie de interogații-stimul, răspunsuri prin care

⁵ Vezi Adam 2005: 129.

Varlaam respinge și argumentează totodată neaderența la doctrina din „catihizumul calvinesc”.

Destinația informativ-polemică și persuasivă a răspunsurilor determină selecția anumitor forme de expresie a insistenței.

Alături de uzul sistematic al sinonimelor⁶ reținem, ca particularitate generală, recursul, în cumul, pe principiul imbricării sau al ordinii crescătoare, la numeroase tipuri de argumente / pseudo-argumente care susțin aceeași idee; din această serie, extrem de bogată, ne vom referi, selectiv, la **definiții, distingo și citările de autoritate**.

4.1. La Varlaam, **definiția** (a) clarifică un concept / termen religios (aparținând deci unui limbaj strict specializat) și (b) poate constitui premisa majoră pentru introducerea altui argument / lanț de argumente, destinat să valideze definiția.

În *Răspuns*, este evidentă preferința didactică pentru „*definiția prin extensiune*”⁷ care presupune prezentarea disociată și enumerativă a datelor caracteristice pentru termenul de referință.

Acest tip de definiție „în trepte” favorizează sau chiar implică și determină formularea prin amplificare; nu de puține ori, apar și elemente specifice de ordonare gradată a enunțurilor (*întăiu, a doa, a treia*, în exemplul următor):

„**Pocăința iaste, întăiu, să jelească cu suspini și cu lacrimi, să-i paie rău de păcat ce-au făcut. A doa iaste *ispovedaniia*, cum ne învață în nenumărate locuri svînta scriptură, în deaniia apostolilor, zaceala 42, în poslania lui Iacov, zaceala 57, Marco, zaceala 1, Matei, zaceala 5 și într-alte locuri în svînta scriptură, nu numai în leagea noao, ce și în leagea veache. A treia, iaste *învățătura ce va lua de la duhovnicul său*, la carele să va ispovedui să facă acealea ce-i va da: rugăciuni, post, închinăciuni, milostenii, după socotința duhovnicului” (p. 207).**

De asemenea, definiția prin extensiune alternează și coexistă cu *definiția propriu-zis explicativă*; aceasta, la rîndul ei, admite informație adăugată, de sprijin, care facilitează înțelegerea adecvată a unui concept; în consecință, vor apărea fie trimiteri la textul biblic, fie serii de citate biblice cu semnificație similară sau citate tautologice.

Reformularea dublă, triplă sau multiplă constituie, fără îndoială, una dintre cele mai eficiente forme de consolidare emfatică a unei opinii opozabile alteia.

Aceeași funcție revine și numeroaselor comentarii concluzive sau comparative (prin similitudine), care amplifică secvențele de definire:

„**Liubovul cătră Dumnezeu iaste să lucreze neștine poruncile lui și iară liubovul cătră deaproapele său iaste să arate lucrurile milosteniei și facerea binelui cătră el. Că credința fără de lucru iaste moartă, cum zice svîntul Iacov: „Credința deaca n-are lucru iaste moartă însăș de sine”. Și iarăș: „Veri să cunoști, o, oame deșearte, că credința fără de lucru iaste moartă”, cumu-i și trupul**

⁶ Cu referire la textele lui Varlaam, observații despre sinonime în general, dar și despre funcția/efectele lor retorice, vezi Onu 1958: 47-48, Teodorescu 1984: 161-166.

⁷ Precizări teoretice la Robrieux 2007: 144; pentru observații privind alte tipuri de definiții, *id.*, *ibid.*: 144-153.

făr de suflet mort. Aceasta și Pavel apostol scrie: „*Credința cu liubovul să ajutorează*”. *Liubovul arată lucru de milă și de ajutoriu*, cum scrie iarăș svîntul Pavel: „*Unul altui greutățile purtați și așa veți împlea leagea lui Hristos*” (p. 192).

Astfel de definiții hipertrofice, uneori prolixе, sînt destinate să anuleze, respectiv să întărească o anumită opinie; ca atare, ele devin elemente esențiale în inventarul procedeelor polemice și de evidențiere a capacității persuasive a autorului.

4.2. Alături de *definiție*, retorica amplificării din *Otveatnic* beneficiază și de un alt argument cvasilogic: ne referim la **distinguo**⁸, redat în mod curent prin *correctio*, element figurativ cu inerente efecte de insistență. Corecția, cu schema specifică *nu ... ci*, admite variante „întărite” de reprezentare, în sensul că atît termenul negat, cît și cel afirmat poate fi dublat și pus în relief prin sinonime:

„Înaintea omului iaste și viața și moartea”, deci pentru să nu alegem moarte în loc de viață, socotit-am și noi ș-am cercat **nu cu unul sau cu doi ce cu adunare și cu săbor**, dup[ă] cum învață și înțeleptul de zice: „Spăseni[ia] iaste în svatul a mulți”. Așa și noi cu toții am socotit **fără de nici un prepus și fără de nici o pizmă, ce cu frica lui Dumnezeu și cu direptatea svetei scripturi**; înaintea lui Dumnezeu știutoriul inimilor ne adevărim cum nici am mai adaos, nici am mai scăzut nemica din poruncile lui Dumnezeu și din leagea lu Hristos ș-a svinților apostoli” (p. 199).

4.3. De asemenea, în spiritul oratoriei sacre, Varlaam valorifică argumentul de autoritate, reprezentat de **citatul biblic**. Decisiv sub raportul frecvenței și al intenției persuasive, citatul este inserat în secvența /enunțul – cadru, în maniere diferite, prin excelență de tip *amplificatio*.

Sînt specifice:

- citatele coreferențiale în lanț, aparținînd aceleiași voci biblice (de ex. apostolul Pavel, Isus Hristos);
- citatele coreferențiale în lanț, aparținînd unor voci biblice distincte; în acest caz, este tipică distribuția în gradație ascendentă, în sensul că citatul care încheie seria este expresia autorității supreme (sfinți - apostoli - Isus);
- citatele izolate sau în lanț, însoțite de glosări, de regulă dezvoltate, de tip rezumativ; Varlaam uzează fie de glosări anticipative, care pregătesc introducerea citatului, fie – și mai ales de glosări concluzive.

Indiferent de modalitatea de prezentare, citatele în serie și interferența vocilor de autoritate se înscriu în tendința mai generală de argumentare prin reformulare polifonică (vezi numeroasele enclave de vorbire directă și indirectă din exemplele reproduse mai sus).

5. În *Răspunsul împotriva Cathismusului calvinesc*, argumentarea și, cu precădere, argumentarea bazată pe diverse forme de expresie a amplificării, definește construcția polemică a textului. *Amplificatio* constituie procedura

⁸ Vezi, în acest sens, Robrieux 2007: 155-156; cu referire specială la *correctio*, Mortara Garavelli 1988: 240-241.

esențială de punere în evidență și în valoare a ideilor susținute de Varlaam, respectiv de contestare a opiniilor contrare.

Surse

Varlaam, 1984, *Opere. Răspunsul împotriva Catihismusului calvinesc*, Ediție critică, studiu introductiv și studiu lingvistic de Mirela Teodorescu, București, Editura Minerva

Bibliografie

Adam, Jean-Michel, *La linguistique textuelle. Introduction à l'analyse textuelle des discours*, Armand Colin, Paris, 2005

Cicero, *Arta oratoriei*, București, 2006

Mortara Garavelli, Bice, *Manuale di retorica*, Bompiani, Milano, 1999

Onu, Liviu, *Observații cu privire la contribuția Cazaniei lui Varlaam la dezvoltarea limbii române literare*, în vol. *De la Varlaam la Sadoveanu*, București, 1958,

Perelman, Chaim, Olbrechts-Tyteca, Lucie, *La Nouvelle Rhétorique. Traité de l'argumentation*, 1988

Teodorescu, Mirela, *Introducere la Varlaam*, în *Opere. Răspunsul împotriva Catihismusului Calvinesc*, ed. cit., 1984, p. 161-166

Robrieux, Jean-Jacques, *Rhétorique et argumentation*, 2e édition, Armand Colin, Paris, 2007